

σκολης ελευθερίας, πέρα από τα γνωστά νεοτερικά ειωθότα, στην προοπτική όχι τόσο ενός αναπαλλοτρίωτου δικαιώματος, αλλά ενός απείρου καθήκοντος για τον Άλλο, για τη ζωή και πρωτίστως για το θάνατό του. Μία απερίοριστη και ως εκ τούτου απροϋπόθετη ευθύνη, η οποία δεν εξαντλείται ποτέ, συντρίβοντας οντολογικά το σπινοζικό *conatus essendi*⁷. Αυτός ο *par excellence* «πολιτικός Levinas», που φαντάζει τόσο αντι-νεοτερικός όσο και η Hannah Arendt, δεν είναι μόνο μία ευκαιρία για περί-σκεψη, αλλά, σε ζοφερούς καιρούς, ένα διαρκές βίωμα εξανθρωπισμού, πέρα από το ανθρωπολογικό αυτονόητο του *cogito ergo sum*. Η σκέψη προϋποθέτει τον Άλλο, αλλιώς παραμένει είτε ένα μεθοδολογικό σόφισμα είτε μία ατέρμονη ενδοσκόπηση. Αυτός είναι και ο λόγος που όλα τα πνευματικά τέκνα της βαϊμαρικής αναγέννησης έθεσαν τα μείζονα οντο-θεολογικά και φαινομενολογικά ζητήματα πλησίον του «προβλήματος του Σωκράτη». Το Αφιέρωμα ολοκληρώνεται με ένα ακόμη λεβινασιανό «κόσμημα», σε μετάφραση του Γιώργου Γιαννόπουλου, για την έννοια της αλήθειας στον Κίρκεγκωρ, σε σχέση με τις έννοιες της πίστης και της συντριβής.

. □

Alterity and Transcendence, ό.π., σ. 121 κ.έ.· «The Rights of Man and Good Will» (1985) στο **Emmanuel Levinas**, *Entre Nous. On thinking-of-the-other*, New York: Columbia University Press, 1998, σ. 155 κ.έ.· «The Right of Man and the Rights of the Other» (1985) στο **Emmanuel Levinas**, *Outside the Subject*, Stanford, California: Stanford University Press, 1994, σ. 116 κ.έ. και «The Rights of the Other Man» (1989) στο **Emmanuel Levinas**, *Alterity and Transcendence*, ό.π., σ. 145 κ.έ.
7. **Emmanuel Levinas**, *Ολότητα και Άπειρο*, Αθήνα: Εξάντας, 1989, σ. 122.

ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ ΤΑ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΛΛΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

Εμμανουέλ Λεβινάς

1. Το πρωταρχικό δίκαιο

Τα δικαιώματα που διεκδικούνται ως δικαιώματα του ανθρώπου —με την αυστηρή και σχεδόν ορολογική σημασία που η έκφραση αυτή έχει λάβει από τον 18ο αιώνα κι έπειτα—, τα δικαιώματα στον σεβασμό της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας στον καθένα, της ζωής και της ελευθερίας, στην ισότητα όλων των ανθρώπων απέναντι στον νόμο, εδράζονται σε μια πρωταρχική συνείδηση του δικαίου ή στη συνείδηση ενός πρωταρχικού δικαίου. Και τούτο, ανεξάρτητα από τη χρονολογία των αιτιών ή από την ψυχολογική και κοινωνική διαδικασία και τις ενδεχομενικές παραλλαγές τής ανόδου των δικαιωμάτων αυτών στο φως της σκέψης. Πράγματι, για τη σημερινή νοοτροπία, πρόκειται για δικαιώματα πιο νόμιμα από κάθε νομοθεσία, πιο δίκαια από κάθε δικαιολόγηση. Πρόκειται πιθανώς —όσο περίπλοκη κι αν είναι η εφαρμογή τους στα δικαϊκά φαινόμενα— για το μέτρο κάθε δικαίου και, αναμφίβολα, της ηθικής του. Εν πάση περιπτώσει, τα δικαιώματα του ανθρώπου είναι μία από τις άρρητες αρχές του δικαίου, των οποίων η φωνή ακούγεται —άλλοτε στεντόρεια και άλλοτε εξουθενωμένη από τις αναγκαιότητες του πραγματικού, τις οποίες άλλοτε διακόπτει και

άλλοτε θραύει— κατά μήκος της ιστορίας, από την έγερση της συνείδησης, από τον Άνθρωπο.

Δικαιώματα, κατ' αυτή την έννοια, a priori: ανεξάρτητα από κάθε ισχύ που μπορεί να είναι ο αρχικός κλήρος κάθε ανθρώπινου όντος στην τυφλή κατανομή της ενέργειας της φύσης και των επιρροών του κοινωνικού σώματος· όμως επίσης ανεξάρτητα από τα προτερήματα που το ανθρώπινο άτομο θα μπορούσε να έχει αποκτήσει διά των προσπαθειών του, ακόμη και διά των αρετών του· προγενέστερα κάθε παραχώρησης: κάθε παράδοσης, νομολογίας, κατανομής προνομίων, αξιωμάτων ή τίτλων, κάθε καθιέρωσης από μια βούληση που θα αξίωνε καταχρηστικά πως είναι Λόγος. Εκτός κι αν το a priori τους σημαίνει μια απαρέγκλιτη αυθεντία, όμως μια αυθεντία παλαιότερη και υψηλότερη εκείνης που ήδη διαιρείται σε βούληση και Λόγο και επιβάλλεται σύμφωνα με την εναλλαγή της βίας και της αλήθειας· την αυθεντία που ίσως είναι, μέσα στον ίδιο τον σεβασμό των δικαιωμάτων του ανθρώπου —αλλά πριν από κάθε θεολογία—, η πρωταρχική έλευση του Θεού στην ιδέα του ανθρώπου.

Αυτά τα δικαιώματα του ανθρώπου, που δεν χρήζουν απονομής, είναι λοιπόν αμετάκλητα και αναπαλλοτρίωτα. Δικαιώματα τα οποία, με την ανεξαρτησία τους ως προς κάθε χορήγηση, εκφράζουν την ετερότητα ή το απόλυτο κάθε ανθρώπου, την αναστολή κάθε αναφοράς: απόσπαση από την καθοριστική τάξη της φύσης και του κοινωνικού σώματος όπου, κατά τα άλλα και κατά τρόπο ολότελα προφανή, εμπλέκεται ο καθένας· ετερότητα του μοναδικού και του ασύγκριτου, λόγω του ότι ο καθένας ανήκει στο ανθρώπινο γένος, το οποίο, ipso facto και παραδόξως, ακυρώνεται ακριβώς προκειμένου να αφήσει κάθε άνθρωπο ως μοναδικό μέσα στο γένος του. Απόσπαση και αναστολή —ή ελευθερία— που δεν είναι μια οποιαδήποτε αφαίρεση. Σηματοδοτεί την απόλυτη ταυτότητα του προσώπου, ήτοι του μη εναλλάξιμου, του ασύγκριτου και μοναδικού. Μοναδικότητα πέραν της ατομικότητας πολλαπλών ατόμων μέσα στο γένος τους. Μοναδικότητα όχι λόγω κάποιου διακριτικού σημείου που θα χρησίμευε ως ειδοποιός ή εξατομικευτική διαφορά. Ενότητα πρότερη οποιουδήποτε διακριτικού σημείου, μοναδικότητα λογικά δυσδιάκριτη από το εγώ του πρώτου προσώπου. Μοναδικότητα που δεν λησμονείται κάτω από όλους τους αναγκασμούς του Είναι, της Ιστορίας και των λογικών μορφών που την περισφίγγουν. Παραμένει ακριβώς συγκεκριμένη με τη μορφή των ποικίλων δικαιωμάτων του ανθρώπου που γίνονται αντικείμενο διεκδίκησης, απροϋπόθετα, κάτω από τις ποικίλες αναγκαιότητες του πραγματι-

Από αριστερά: Charles Blondel, Maurice Blanchot, Madeleine Guery, Suzanne Poirier, Emmanuel Levinas στα τέλη της δεκαετίας του 1920.

κού, ως ποικίλοι τρόποι της ελευθερίας. Θα πρέπει στη συνέχεια να αρθρώσουμε τη φαινομενολογία αυτής της διεκδίκησης, τη δομή της συνείδησης όπου εμφανίζεται συγκεκριμένη.

Δικαιώματα του ανθρώπου που φανερώνουν τη μοναδικότητα ή το απόλυτο του προσώπου παρά το ότι ή λόγω του ότι ανήκει στο ανθρώπινο γένος. Παράδοξο ή μυστήριο ή καινοφανές του ανθρώπινου μέσα στο είναι, που μόλις υπογραμμίστηκε. Μας φαίνεται ότι το υπαινίσσεται ένας αξιοθαύμαστος ταλμουδικός απόλογος, τον οποίο παραθέτουμε:

«Μεγαλείο του Αγίου και Ευλογητού: ιδού ο άνθρωπος που κόβει νόμισμα χαράζοντάς το με μία και την αυτή σφραγίδα, και βγάζει κέρματα πανόμοια μεταξύ τους· ιδού όμως ο Βασιλεύς των βασιλέων, ο Άγιος και Ευλογητός, που χαράζει όλους τους ανθρώπους με τη σφραγίδα του Αδάμ και κανένας δεν μοιάζει με τον άλλον. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο ο καθένας είναι υποχρεωμένος να λέει: ο κόσμος δημιουργήθηκε για εμένα!»¹

1. Ταλμούδ της Βαβυλώνας, Πραγματεία Sanhedrin, σ. 37α.

Το ότι η ταυτότητα του γένους μπορεί να αγκαλιάσει τα απολύτως ανόμοια, μια μη αθροιστική πολλαπλότητα μοναδικών όντων· το ότι η ενότητα του Αδάμ σημαδεύει τα άτομα με μια ασύγκριτη μοναδικότητα όπου το κοινό γένος εξαφανίζεται και όπου τα άτομα παύουν ακριβώς να είναι εναλλάξιμα όπως το νόμισμα· το ότι ο καθένας επιβεβαιώνεται ως μοναδικός σκοπός του κόσμου (ή ως μοναδικός υπεύθυνος του πραγματικού), αυτό θα ήταν στα σίγουρα το ίχνος του Θεού στον άνθρωπο ή, ακριβέστερα, το σημείο της πραγματικότητας όπου η ιδέα του Θεού έρχεται μόνο στον άνθρωπο. Πιθανό νόημα του απολόγου, που δεν ισοδυναμεί με κάποια λογική παραγωγή των δικαιωμάτων του ανθρώπου από μια πρότερη Αποκάλυψη, αλλά που θα σήμαινε, αντιθέτως, την έλευση της ιδέας του Θεού από την προφάνεια των δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Το ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου ή ο σεβασμός των δικαιωμάτων αυτών δεν πηγάζουν από την αυστηρότητα ή από τη χάρη του Θεού έτσι όπως τις διατυπώνουν οι θεολογίες οι οποίες αναφέρονται στην Αποκάλυψη, δηλαδή σε «περί Θεού αλήθειες» που έχουν ήδη αποκτηθεί αλλού—αναφορά στην οποία αναμφίβολα πιστοποιούνταν όχι μόνο το έκτακτον των αναγνωριζόμενων ως υπερ-φυσικών δικαιωμάτων αλλά ήδη και η νομολογία καθώς και η μεσολάβηση των θρησκευτικών αρχών—, αυτό ήταν το χαρακτηριστικό γνώρισμα της συνείδησης των δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Αναγέννηση κι έπειτα.

Η ευρεία έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου

Η δυνατότητα να διασφαλιστεί η πραγματική απόλαυση των δικαιωμάτων τούτων—να αποκριθεί κανείς εν τοις πράγμασι στην απροϋπόθετη διεκδίκηση της ανθρώπινης ελευθερίας και όλων των δικαιωμάτων που συνεπάγεται, παρά τα άχθη των φυσικών και πολιτικών αναγκαιοτήτων, ακόμη και παρά τη βία όπου το πρόσωπο μπορεί να νιώσει το καθαρό υφίστασθαι των αιτιών του κόσμου— δεν είναι διά μιας δεδομένη. Οι συνθήκες για τον σεβασμό των δικαιωμάτων αυτών δεν γίνονται εμφανείς παρά μόνον όταν ο άνθρωπος έχει ήδη αναλάβει το πρώτο του δικαίωμα μέσω της γνώσης του φυσικού και κοινωνικού ντετερμινισμού που περισφίγγει το πρόσωπο και όταν, ως εκ τούτου, διαβλέπει τα προερχόμενα από αυτή τη γνώση πρακτικά βήματα που είναι ικανά να τον απαλλάξουν από τις πιέσεις και να τις υποτάξουν στην άσκηση των δικαιωμάτων του.

Ανάληψη της ελευθερίας μέσα στο ειδέναι, που δεν είναι ένα αναπό-

δραστο γεγονός για την ανθρωπότητα όλων των εποχών και παντού. Ανάληψη της ελευθερίας που είναι η ίδια ελεύθερη! Επαναστατική πράξη με το πλέον ριζικό νόημα του όρου. Σηματοδοτεί μια εποχή και έναν πολιτισμό. Δυτικό συμβάν! Η επιστήμη και οι δυνατότητες της τεχνικής είναι οι πρώτες προϋποθέσεις που επιτρέπουν να διασφαλιστεί εν τοις πράγμασι ο σεβασμός των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η ανάπτυξη των τεχνικών χάρη στην άνιση της γνώσης διαμέσου της οποίας η ευρωπαϊκή ανθρωπότητα πορευόταν προς τη νεωτερικότητά της πιθανώς αποτελεί τον ουσιώδη τρόπο με τον οποίο η σκέψη των δικαιωμάτων του ανθρώπου, τοποθετημένη στο κέντρο της αυτοσυνειδησίας, διευρύνεται και εγγράφεται ή απαιτείται ως βάση κάθε ανθρώπινης νομοθεσίας η οποία, τουλάχιστον, νοείται πλέον ως τα ανθρώπινα δικαιώματα στην ακεραιότητά τους, την απαραίτητη ή την προσδοκώμενη. Ως ορθολογική πειθαρχία, γεννημένη στην Ευρώπη, μπορεί να εξαπλωθεί και να προταθεί σε ολόκληρη την ανθρωπότητα. Μέσα σε έναν κόσμο που γινόταν μέχρι τότε αισθητός ως παραδομένος στο παιγνίδι αυθαίρετων δυνάμεων οι οποίες, φυσικές ή δήθεν υπερφυσικές, ατομικές και κοινωνικές, λογαριάζονται με μόνο μέτρο την ισχύ τους, μέσα στην επιμονή που τα Όντα [Etres] ή οι θεσμοί αφιερώνουν στο να εμμείνουν στο είναι τους και στις παραδόσεις τους, νά που το *a priori* του δικαιώματος του ανθρώπου εννοείται ως διανοητικό *a priori* και καθίσταται πραγματικά το μέτρο κάθε δικαίου. Από την Αναγέννηση κι έπειτα, η πραγματική νομιμότητα που διέπει την κοινωνία αρχίζει να κρίνεται με αφετηρία ένα δίκαιο που λέγεται «φυσικό», κάτι που σημαίνει—το γνωρίζουμε— πως ανήκει στην τάξη των νοητών και προφανών αληθειών που, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, φτάνουν μέχρι τη συνείδηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Πρέπει άραγε να υπενθυμίσουμε το έργο ενός Γκρότιους ή ενός Πούφεντορφ οι οποίοι, κατά τον 17ο αιώνα, αναπτύσσουν την ιδέα ενός δικαίου βασισμένου σε θεωρήσεις όμοιες με των μαθηματικών; Το πνεύμα θεωρείται ικανό να ξεκινήσει από τα δικά του αποθέματα, από τις «έμφυτες» ιδέες του, να επιχειρήσει και να περατώσει την οικοδόμηση του Βασιλείου του δικαίου. Δίκαιο έγκυρο ανεξάρτητα από κάθε παράδοση, αδιάφορο απέναντι στα εμπειρικά δεδομένα των παραδεκτών νόμων. Για άλλους στοχαστές, τα ίδια τα δικαιοκρινή δεδομένα επιτρέπουν τη διατύπωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων τρόπον τινά διά της επαγωγής. Ο Μοντεσκιέ ανάγει την ποικιλία των θετικών νόμων σε καθορισμένες αρχές, από τις οποίες προκύπτει το πνεύμα των νόμων αυτών και η συστηματική τους αλληλεξάρτηση.

Στην έννοια των δικαιωμάτων του ανθρώπου ανήκουν εφεξής —αδιαχώριστοι και σε αριθμούς ολοένα αυξανόμενους— όλοι οι έννομοι κανόνες από τους οποίους εξαρτάται η πραγματική άσκηση των δικαιωμάτων αυτών. Ιδού, πίσω από τα δικαιώματα στη ζωή και στην ασφάλεια, στην ελεύθερη διάθεση των αγαθών μας και στην ισότητα όλων των ανθρώπων απέναντι στον νόμο, στην ελευθερία της σκέψης και της έκφρασής της, στην εκπαίδευση και στη συμμετοχή στην πολιτική εξουσία, όλα τα άλλα δικαιώματα που τα προεκτείνουν ή τα καθιστούν δυνατά με συγκεκριμένο τρόπο: τα δικαιώματα στην υγεία, στην ευτυχία, στην εργασία και στην ανάπαυση, στην κατοικία και στην ελεύθερη κυκλοφορία κ.λπ. Όμως επίσης, πέραν όλων αυτών, το δικαίωμα να εναντιώνεται κανείς στην εκμετάλλευση από το κεφάλαιο —τα συνδικαλιστικά δικαιώματα—, μέχρι και το δικαίωμα στην κοινωνική πρόοδο· το δικαίωμα στην εκλέπτυνση —την ουτοπική ή μεσσιανική— της ανθρώπινης συνθήκης, το δικαίωμα στην ιδεολογία όπως και το δικαίωμα στην πάλη για το ακέραιο δίκαιο του ανθρώπου και το δικαίωμα να εξασφαλίζονται οι πολιτικές προϋποθέσεις αυτής της πάλης. Η νεωτερικότητα των δικαιωμάτων του ανθρώπου αναμφίβολα φτάνει μέχρι εκεί! Είναι, βεβαίως, επίσης αναγκαίο να αναρωτηθούμε ποια είναι η επείγουσα ανάγκη, η τάξη και η ιεραρχία των διαφόρων αυτών δικαιωμάτων και μήπως θέτουν σε κίνδυνο τα θεμελιώδη δικαιώματα όταν απαιτούνται όλα αδιακρίτως. Όμως αυτό δεν σημαίνει πως αναγνωρίζει κανείς ένα όριο στην προάσπιση των δικαιωμάτων· δεν σημαίνει πως τα αμφισβητεί, αλλά πως θέτει ένα νέο πρόβλημα σχετικά με ένα αναμφισβήτητο δίκαιο και πως του αφιερώνει, δίχως απαισιοδοξία, τον αναγκαίο αναστοχασμό.

Κατ' αυτή την έννοια, η δυναμική και πάντα αυξανόμενη πλήρωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου αναφαίνεται αδιαχώριστη από την ίδια την αναγνώριση των αποκαλούμενων θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, από την απαίτησή τους να υπερβαίνεται, με κάθε τρόπο, ό,τι το απάνθρωπο εμπεριέχει η καθαρή φύση και όποια τυφλή αναγκαιότητα εμπεριέχει το κοινωνικό σώμα. Η μοναδικότητα και το απερίσταλτο του ανθρώπινου προσώπου γίνονται σεβαστά και βεβαιώνονται με τρόπο συγκεκριμένο όταν ελαττώνεται η βία στην οποία εκτίθενται μέσα στην τάξη ή την αταξία του ντετερμινισμού του πραγματικού.

Όμως η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνολογίας που οφείλει να καταστήσει δυνατό τον σεβασμό των διευρυνμένων δικαιωμάτων του ανθρώπου μπορεί με τη σειρά της να παρεμποδίσει αυτό τον σεβασμό. Η ίδια η

τεχνική μπορεί να ενέχει απάνθρωπες απαιτήσεις που συγκροτούν έναν νέο ντετερμινισμό, απειλητικό για τις ελεύθερες κινήσεις τις οποίες όφειλε κατά τα άλλα να καταστήσει δυνατές. Παραδείγματος χάριν, σε μια κοινωνία εξ ολοκλήρου βιομηχανοποιημένη ή σε μια κοινωνία ολοκληρωτική —που προκύπτει ακριβώς ως αποτέλεσμα κοινωνικών τεχνικών που παρουσιάζονται σαν τελειοποιημένες— τα δικαιώματα του ανθρώπου υποσκάπτονται από τις ίδιες εκείνες πρακτικές τις οποίες παρακίνησαν. Εκμηχανισμός και υποδούλωση! Και τούτο, προτού κανείς αναφερθεί στο κοινότοπο θέμα της συνάφειας ανάμεσα στις τεχνικές προόδους και στις προόδους των καταστροφικών εξοπλισμών και της ακραίας χειραγώγησης των κοινωνιών και των ψυχών. Εξού και μια διαλεκτική την οποία θα μπορούσε κανείς με υπερβολική ευκολία να οδηγήσει μέχρι την αμφισβήτηση ή την καταδίκη της τεχνικής, δίχως να ελπίζει σε μια ενδεχόμενη ισορροπία την οποία θα επέφερε μια επιστροφή της επιστήμης και της τεχνικής στον εαυτό τους. Προβλήματα που δεν μπορεί κανείς να τα αποσιωπήσει διότι από την τεχνική πρόοδο δεν εξαρτάται μονάχα μια νέα ανάπτυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου στις «πολιτισμένες» χώρες αλλά επίσης ο σεβασμός των στοιχειωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου στον «τρίτο» και στον «τέταρτο» κόσμο που απειλούνται από την ασθένεια και την πείνα.

Τα δικαιώματα του άλλου ανθρώπου

Μήπως όμως τα δικαιώματα του ανθρώπου —ήτοι η ελευθερία του καθενός, η μοναδικότητα του προσώπου— διατρέχουν επίσης τον κίνδυνο να διαψευστούν και να επισκιαστούν από τα δικαιώματα του άλλου ανθρώπου; Αυτό που ο Καντ αποκαλεί «βασιλείο των σκοπών» είναι μια πολλότητα ελεύθερων βουλήσεων, που τις ενώνει ο Λόγος. Ωστόσο, μια ελευθερία δεν είναι άραγε, για την άλλη βούληση, η δυνατή της άρνηση και συνεπώς, τουλάχιστον, ένας περιορισμός; Αρχή [principe] πολέμου μεταξύ πολλών ελευθεριών ή σύγκρουση, η οποία, μεταξύ έλλογων βουλήσεων, οφείλει να επιλυθεί από τη δικαιοσύνη: ένα ορθό δίκαιο, σύμμορφο προς τους καθολικούς νόμους, μπορεί να προκύψει από την εναντιότητα μεταξύ πολλαπλών βουλήσεων. Και, αναμφίβολα, διαμέσου της αυστηρότητας της δικαιοσύνης που επιβάλλεται σε «ασύγκριτες μοναδικότητες» ελεύθερων προσώπων, ή μαζί με την αυστηρότητα αυτή, παριστάμεθα στη θαυμαστή γέννηση —γέννηση «μέσα στην οδύνη»— του αντικειμενικού πνεύματος του αληθούς. Όμως η δικαιοσύνη τούτη δεν παύει να είναι ένας

ορισμένος περιορισμός του δικαιώματος και της ελεύθερης βούλησης. Είναι τάχα βέβαιο ότι ολόκληρη η βούληση είναι πρακτικός Λόγος με την καντιανή έννοια; Δεν ενέχει άραγε ένα ανεπίσχετο μέρος το οποίο ο φορμαλισμός της καθολικότητας θα αδυνατούσε να υποχρεώσει; Και μπορούμε ακόμη να αναρωτηθούμε, παρά τον Καντ, αν η ανεπίσχετη αυτή αυθορμησία —μαρτυρία και της πολλαπλότητας των ανθρωπίνων όντων και της μοναδικότητας των προσώπων— όντως συνιστά παθολογία, αισθητικότητα και «κακή βούληση». Απομένει επίσης το ερώτημα μήπως ο περιορισμός του δικαιώματος από τη δικαιοσύνη είναι ήδη ένας τρόπος να μεταχειρίζεται κανείς το πρόσωπο ως αντικείμενο, καθώς το υποβάλλει —αυτό, το μοναδικό και ασύγκριτο— στη σύγκριση, στη σκέψη —η διάσημη πλάστιγγα της δικαιοσύνης— και έτσι στον υπολογισμό. Εξ ου και η ουσιώδης σκληρότητα του νόμου, που προσβάλλει στη βούληση μια αξιοπρέπεια άλλη από εκείνη που προσπελάζει τον σεβασμό των καθολικών νόμων. Την αξιοπρέπεια της καλοσύνης απλώς! Η καθολικότητα του γνώμονα της πράξης την οποία θα ήθελε η εξομοιωμένη με τον πρακτικό Λόγο βούληση μπορεί να μην αποκρίνεται σε όλη την αγαθή βούληση.

Περιορισμένο κατ' αυτόν τον τρόπο από τη δικαιοσύνη, το δικαίωμα του ανθρώπου δεν παραμένει άραγε δικαίωμα απωθημένο, και η ειρήνη την οποία εγκαθιδρύει μεταξύ ανθρώπων μια ειρήνη ακόμη αβέβαιη και πάντοτε επισφαλής; Κακή ειρήνη —καλύτερη, βεβαίως, από έναν καλό πόλεμο! Όμως ειρήνη αφηρημένη, που αναζητεί τη σταθερότητα στις εξουσίες του κράτους, στην πολιτική, η οποία εξασφαλίζει την υπακοή στον νόμο δια της ισχύος. Επομένως, καταφυγή της δικαιοσύνης στην πολιτική, στα τεχνάσματα και στις πανουργίες της: ορθολογική τάξη που λαμβάνεται με τίμημα τις ιδιαίτερες αναγκαιότητες που εμπεριέχει το κράτος. Αυτές συγκροτούν έναν ντετερμινισμό εξίσου αυστηρό με εκείνον της αδιάφορης για τον άνθρωπο φύσης, μολονότι η δικαιοσύνη —το δικαίωμα της ελεύθερης βούλησης του ανθρώπου και η συμφωνία του με την ελεύθερη βούληση του άλλου ανθρώπου— είχε αρχικά χρησιμεύσει ως σκοπός ή αφορμή για τις πολιτικές αναγκαιότητες. Σκοπιμότητα που σύντομα παραγνωρίζεται μέσα στις επιβεβλημένες για την πρακτική του κράτους παρεκκλίσεις. Σκοπιμότητα που σύντομα χάνεται μέσα στο ξεδίπλωμα της εφαρμογής των μέσων. Και, στην περίπτωση ενός ολοκληρωτικού κράτους, νά που ο άνθρωπος καταστέλλεται, νά που τα δικαιώματα του ανθρώπου καταπατούνται και η υπόσχεση μιας τελικής επιστροφής στα δικαιώματα του ανθρώπου αναβάλλεται ατέρμονα.

Κάτι που επίσης σημαίνει —είναι σημαντικό να το υπογραμμίσουμε— πως η προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου αποκρίνεται σε μια κλήση εξωτερική προς το κράτος, η οποία, σε μια πολιτική κοινωνία, απολαμβάνει ένα είδος εξω-εδαφικότητας, όπως εκείνη της προφητείας απέναντι στις πολιτικές δυνάμεις της *Παλαιάς Διαθήκης*: επαγρύπνηση ολότελα άλλη από την πολιτική ευφυΐα, διαύγεια που δεν αρκείται στο να υποκλίνεται στον φορμαλισμό της καθολικότητας, αλλά που υποστηρίζει την ίδια τη δικαιοσύνη μέσα στους περιορισμούς της. Η δυνατότητα να εγγυάται αυτή την εξω-εδαφικότητα και αυτή την ανεξαρτησία ορίζει το φιλελεύθερο κράτος και περιγράφει την τροπικότητα σύμφωνα με την οποία είναι δυνατή η σύζευξη της πολιτικής και της ηθικής.

Θα άρμοζε, επομένως, κατά την προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου να μην τα κατανοούμε πλέον αποκλειστικά με αφετηρία μια ελευθερία η οποία, δυναμικά, θα ήταν ήδη άρνηση κάθε άλλης ελευθερίας και όπου, μεταξύ της μιας και της άλλης, η δίκαιη διευθέτηση θα εξαρτώταν μόνο από έναν αμοιβαίο περιορισμό. Παραχώρηση και συμβιβασμός! Της δικαιοσύνης, που είναι απαρακάμπτη, της πρέπει μια «αυθεντία» άλλη από εκείνη των αναλογιών που εγκαθιδρύονται ανάμεσα σε βουλήσεις εξ αρχής ενάντιων και ενιστάμενων. Πρέπει αυτές οι αναλογίες να επιδοκιμάζονται από τις ελεύθερες βουλήσεις λόγω μιας πρότερης ειρήνης που δεν θα ήταν απλή μη επίθεση αλλά θα διέθετε, αν μπορούμε να πούμε, μια προσίδια θετικότητα, την προερχόμενη από την αγάπη ανιδιοτέλεια που υπαινίσσεται η ιδέα της καλοσύνης, για την οποία ο μοναδικός και απολύτως άλλος μπορούν μόνο να σημάνουν το νόημά τους στον αγαπημένο και στον ίδιο τον εαυτό. Εάν, στη δικαιοσύνη, ακούμασταν στη νόρμα του καθαρού μέτρου —ή στη μετριοπάθεια— μεταξύ αλληλοαποκλειόμενων όρων, τότε αυτό και πάλι θα συνεπαγόταν πως εξομοιώνουμε τις σχέσεις μεταξύ μελών του ανθρωπίνου γένους με τη σχέση ανάμεσα στα άτομα μιας λογικής έκτασης, που δεν σημαίνουν, από το ένα στο άλλο, παρά μόνο άρνηση, προσθέσεις ή αδιαφορία. Μέσα στην ανθρωπότητα, από άτομο σε άτομο, εγκαθιδρύεται μια εγγύτητα η οποία δεν αποκτά νόημα διαμέσου της χωρικής μεταφοράς της έκτασης μιας έννοιας. Εξ αρχής, ο ένας και ο άλλος είναι ο ένας ενώπιον του άλλου. Είναι εγώ για τον άλλον. Η ουσία του έλλογου όντος στον άνθρωπο δεν δηλώνει μόνο την επέλευση μέσα στα πράγματα ενός ψυχισμού εν είδει γνώσης, εν είδει συνείδησης που αντιτάσσεται στην αντίφαση, που θα συνάθροιζε τα άλλα πράγματα κάτω από έννοιες, απο-αλλοτριώνοντάς τα έτσι μέσα στην ταυτότητα του κα-

θολικού· δηλώνει επίσης τη δεξιότητα του ατόμου, που εκ πρώτης επιπίπτει στην έκταση μιας έννοιας —του γένους άνθρωπος—, να θέτει εαυτόν ως μοναδικό στο γένος του και έτσι ως απολύτως διάφορο προς όλα τα άλλα, όμως, μέσα στη διαφορά αυτή —και δίχως να ανασυγκροτείται η λογική έννοια από την οποία απελευθερώθηκε το εγώ— να είναι μη-α-διάφορο προς τον άλλον. Μη-α-διαφορία ή πρωταρχική κοινωνικότητα-καλοσύνη· ειρήνη ή ευχή ειρήνης, ευλογία· «σαλόμ»² —αρχικό συμβάν της συνάντησης. Διαφορά —μη-α-διαφορία— όπου ο άλλος —εντούτοις απολύτως άλλος, «περισσότερο άλλος», αν μπορούμε να πούμε, απ' ό,τι είναι μεταξύ τους τα άτομα του ίδιου γένους από το οποίο απελευθερώθηκε το εγώ— με «(αφ)ορά»· όχι για να με «αντιληφθεί» αλλά «ανησυχώντας με», «όντας σημαντικός για εμένα ως κάποιος για τον οποίο πρέπει να αποκριθώ». Ο άλλος που —κατ' αυτή την έννοια— με «(αφ)ορά», είναι πρόσωπο [visage].³

Καλοσύνη μέσα στην ειρήνη που είναι, και αυτή, άσκηση μιας ελευθερίας, και όπου το εγώ αποδεσμεύεται από την «επιστροφή στον εαυτό του», από την αυτοβεβαιώσή του, από τον εγωισμό του ως όντος που εμμένει στο είναι του, ώστε να αποκριθεί για τον άλλον άνθρωπο, να προασπιστεί ακριβώς τα δικαιώματα του άλλου ανθρώπου. Μη-αδιαφορία και καλοσύνη της ευθύνης, δεν είναι ουδέτερες, μεταξύ αγάπης και εχθρότητας. Πρέπει να τις σκεφτούμε με αφετηρία τη συνάντηση όπου η ευχή ειρήνης —ή καλοσύνη— είναι η πρώτη γλώσσα.

Δεν θα πρέπει άραγε να αναγνωρίσουμε την αδελφοσύνη —που παρουσιάζεται στο έμβλημα της Δημοκρατίας— σε τούτη την πρότερη μη-αδιαφορία του ενός για τον άλλον, σε τούτη την πρωταρχική καλοσύνη όπου ριζώνει η ελευθερία και όπου η δικαιοσύνη των δικαιωμάτων του ανθρώπου ανακτά μια αναλλοίωτη εμβέλεια και σταθερότητα, καλύτερες από εκείνες τις οποίες εγγυάται το κράτος; Ελευθερία μέσα στην αδελφοσύνη όπου βεβαιώνεται η ευθύνη του ενός-για-τον-άλλον, διαμέσου της οποίας, μέσα στο συγκεκριμένο, τα δικαιώματα του ανθρώπου εμφανίζονται στη συνείδηση ως δίκαιο του άλλου ανθρώπου για το οποίο και οφείλω να απο-

2. Σαλόμ, στα εβραϊκά ειρήνη και ευλογία, που στον Ψαλμό 120,7 ηχεί σαν ένας τρόπος για να ονομαστεί ο άνθρωπος: «Εγώ Ειρήνη...».

3. Με «(αφ)ορά»: με «regarde» (regarder: κοιτώ, αφορώ)· η παρακινδυνευμένη αυτή μεταφραστική επιλογή οφείλεται στην προσπάθεια να αποδοθεί η αμφισημία της γαλλικής έκφρασης, στην οποία βασίζεται ο Λεβινάς. «Ανησυχώντας με»: en «me concernant» (concerner: αφορώ, αναφέρομαι, ενδιαφέρω, αγγίζω/θίγω)· επιλέχθηκε αυτή η λύση έχοντας κατά νου τόσο την ελληνική γραμματική (η χρήση της μετοχής εμποδίζει κάποιες άλλες επιλογές) όσο και τη θέση του Λεβινάς ότι ο άλλος άνθρωπος βγάζει το εγώ από τον εφησυχασμό του (σμ.).

κριθώ. Η φαινομενολογία των δικαιωμάτων του ανθρώπου συνίσταται στο ότι εμφανίζονται πρωταρχικά ως δικαιώματα του άλλου ανθρώπου και ως καθήκον για ένα εγώ, ως τα δικά μου καθήκοντα μέσα στην αδελφοσύνη. Όταν τα δικαιώματα του ανθρώπου πρωτοτίθενται «επί σκηνής» βεβαιώνονται, ως εμφάνιση της ελευθερίας, και τα δικαιώματα εκείνου που είναι υποχρεωμένος, όχι εξαιτίας μιας απλής μεταβίβασης ή χάρη σε μια γενίκευση των δικαιωμάτων του ανθρώπου έτσι όπως του φανερώνονται στον άλλον άνθρωπο. Το καθήκον του απέναντι στον άλλον άνθρωπο που επερωτά την ευθύνη του είναι το χρίσμα της δικής του ελευθερίας. Μέσα στην ευθύνη που, ως τέτοια, είναι ανεξάιρετη και απαραχώρητη, καθιδρύομαι ως μη-εναλλάξιμος: εκλέγομαι ως μοναδικός και ασύγκριτος. Η ελευθερία και τα δικαιώματά μου, προτού αναφανούν μέσα στην εκ μέρους μου αμφισβήτηση της ελευθερίας και των δικαιωμάτων του άλλου ανθρώπου, θα αναφανούν ακριβώς ως ευθύνη, μέσα στην ανθρώπινη αδελφοσύνη. Ευθύνη ανεξάντλητη, διότι δεν θα μπορούσαμε να έχουμε εξοφλήσει τους λογαριασμούς μας προς τον άλλον άνθρωπο.

Ellsworth Kelly, Castorbean, 1961, μέλανι, 57,5x71,4

Επιλογή-μετάφραση: Βίκυ Ιακώβου

Η Βίκυ Ιακώβου είναι Λέκτορας Πολιτικής Φιλοσοφίας στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας και Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου.

OLAV HAUGE Μαύροι σταυροί

μτφρ. Τούλα Παπαπάντου

σελ. 1

ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ Ο γιος του ραβίνου

4

ADRIEN MAZIERES-VAYSSE Επισφάλεια και κατασκευή συλλογικών ταυτοτήτων στους μισθωτούς

μτφρ. Γιώργος Γιαννόπουλος

8

ΕΛΕΝΑ ΑΒΡΑΜΙΔΟΥ Κίνα: Κοινωνικά δίκτυα

24

ΙΩΑΝΝΑ ΠΕΤΡΙΔΟΥ Το κοσμικό Αυγό και το αυγό του φιδιού

36

CLAUDE DUPRAT Το μίσος

43

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ Emmanuel Levinas

53

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ Τα δικαιώματα του ανθρώπου και τα δικαιώματα του άλλου ανθρώπου

μτφρ. Βίκυ Ιακώβου

57

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ Emmanuel Levinas και Hannah Arendt

68

ΑΓΓΕΛΟΣ ΜΟΥΖΑΚΙΤΗΣ Εαυτός, ετερότητα, δι-υποκειμενικότητα

83

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΚΑΚΟΛΥΡΗΣ Η αναγκαία νόθευση της ηθικής από το άλλο της

98

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΓΚΑΛΟΣ Πέρα από τη μέθη της γνώσης, της αυτάρκειας και της δύναμης

110

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΓΕΡΑΣ Το μάτι δε λάμπει, μιλάει

127

ΕΜΜΑΝΟΥΕΛ ΛΕΒΙΝΑΣ Η έννοια της αλήθειας στον Κίρκεγκωρ

μτφρ. Γιώργος Γιαννόπουλος

138

η τέχνη του λόγου

141

GEORG TRAKL Κατάρρευση

μτφρ. Ντάντη Σιδέρη-Σπεκ

142

VICTOR JACINTO FLECHA Δεν έχει νόημα να κρύβεσαι

μτφρ. Κώστας Δρουγαλάς

148

ΒΑΣΙΛΗΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ Νύχτα καλοκαιρινή, έντεκα παρά δέκα

149

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΠΟΛΥΖΟΣ Παζλ κύκνου

151

ΙΩΑΝΝΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥ Εκατό χειμάνες

155

ΑΧΙΛΛΕΑΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ Ο Καβάφης στην Αλεξάνδρεια

157

O. HENRY Η προσφορά των μάγων

μτφρ. Τούλα Παπαπάντου

158

ΜΙΧΑΗΛΑ ΚΑΡΑΜΠΙΝΗ-ΙΑΤΡΟΥ Κινηματογράφος και έρωτες

164

ΓΙΩΡΓΟΣ ΑΝΕΣΤΗΣ Πίσω από

176

ΝΕΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΟΥ Σαν την Εκάβη

180

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΨΑΛΗΣ Ένα φιλί στο κρανίο μου

184

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΛΟΓΓΙΝΙΔΗΣ Ωδή στην κυρία Μερόπη

186

ματιές

189

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΟΥΡΟΥΝΔΗΣ Μετά τον Εμφύλιο

190

ΓΙΑΝΝΗΣ ΤΣΙΤΣΙΜΗΣ Ο φασισμός εντός

193

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΒΟΥΖΗΣ Η γραφή και το σώμα

σελ. 2

σελ. 8

σελ. 24

σελ. 57

σελ. 165

σελ. 180

σελ. 189

σελ. 190

200 ΝΙΚΗ ΕΙΔΕΝΕΙΕΡ Κάνε με να μη φοβάμαι...

202

ΛΕΝΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΕΛΛΟΥ Η γέννηση του «μεγάλου χιούμορ»

205

ΑΝΘΟΥΛΑ ΔΑΝΙΗΛ Για το μυθιστόρημα

208

ΓΙΩΡΓΟΣ ΦΡΕΡΗΣ Μεταβάσεις του παιχνιδιού

212

ΧΛΟΗ ΚΟΥΤΣΟΥΜΠΕΛΗ Μα τι να συνθίσω...

217

ΝΙΚΟΣ ΜΥΛΟΠΟΥΛΟΣ Δαιμονικά και άλλα

220

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΘΗΒΑΙΟΣ Η κατασκευή της γυναίκας

222

ΧΑΡΟΥΛΑ ΧΑΤΖΗΜΙΧΑΗ Ο Κριαράς και το Λεξικό

223

ΗΛΙΑΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ Για τη διαρκή παραμυθία

227

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΤΟΥ ΕΚΔΟΤΗ

228

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΛΑΝΤΖΗ Τέσσερα έργα, δύο ποιήματα

229

Η **Αγγελική Κаланτζή** γεννήθηκε και ζει στη Θεσσαλονίκη. Είναι ζωγράφος.

Ο **Ούλαφ Χ. Χάουγκ** (1908-1994) ήταν βραβευμένος Νορβηγός ποιητής. Γεννήθηκε και έζησε όλη του τη ζωή στο Ούλβικ, ένα χωριό στα δυτικά της Νορβηγίας. Καλλιέργησε οπωρώνα με μήλα και ζούσε από αυτόν. Μετέφρασε πολλούς συγγραφείς στα νορβηγικά. Οι επιρροές από την κλασική κινεζική ποίηση αποτυπώνονται στη συλλογή του *Ρώτα τον άνεμο* (Ask the wind). Στα εξήντα πέντε του χρόνια παντρεύτηκε τη ζωγράφο Μποντίλ Κάπελεν, που γνώρισε σε μια από τις σπάνιες παρουσιάσεις των ποιημάτων του και έζησαν μαζί μέχρι το θάνατό του. Η απλότητα του στίχου και ο μινιμαλισμός της έκφρασής του κάνουν τα συμπεκνυμένα νοήματα των ποιημάτων του ακόμη πιο μεστά.

Ο **Liu Heung Shing** είναι από τους σημαντικότερους σύγχρονους Κινέζους φωτογράφους. Ζει στο Πεκίνο.

Ο **Στέλιος Χουτσουλάκης** γεννήθηκε και μεγάλωσε στο Ηράκλειο Κρήτης. Από το 2008 ασχολείται ενεργά με τη φωτογραφία, ως μέλος της Φωτογραφικής ομάδας του Πανεπιστημίου Κρήτης (Φ.Ο.Π.Κ.). Το 2012 γίνεται δεκτός με υποτροφία στη New School Athens, στο τμήμα Φωτογραφίας. Έχει υπάρξει μέλος της οργανωτικής επιτροπής του φωτογραφικού διαγωνισμού Pictathon Athens και έχει συνεργαστεί με τη Δραματική Σχολή του Εθνικού Θεάτρου. Τον Νοέμβριο του 2014 παρουσίασε την πρώτη ατομική έκθεση γυναικού με τίτλο *Όφρις και Κρίνο*, βασισμένη στο ομότιτλο βιβλίο του Ν. Καζαντζάκη. Συνεργάζεται με τη βραβευμένη με Oscar εταιρεία παραγωγής BreakThru Films, στην παραγωγή της πρώτης ζωγραφισμένης στο χέρι μεγάλου μήκους ταινίας animation με τίτλο *Loving Vincent*, σχετική με τη ζωή του Vincent van Gogh. Τα τελευταία 3 χρόνια ζει μόνιμα και εργάζεται στην Αθήνα.

ΕΚΔΟΤΗΣ-ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: ΧΡΗΣΤΟΣ ΑΛΑΒΕΡΑΣ, ΒΙΛΛΗ ΓΟΥΣΙΟΥ

ΦΩΤΟ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, MORTEZA JAFARI, ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ,

ΣΤΕΛΙΟΣ ΧΟΥΤΣΟΥΛΑΚΗΣ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ: ΤΟΥΛΑ ΠΑΠΑΠΑΝΤΟΥ, ΝΤΑΝΤΗ ΣΙΔΕΡΗ-ΣΠΕΚ, ΚΩΣΤΑΣ ΔΡΟΥΓΑΛΑΣ,

ΒΙΚΥ ΙΑΚΩΒΟΥ, ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΚΩΣΤΑΣ ΔΡΟΥΓΑΛΑΣ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΑΦΙΕΡΩΜΑΤΟΣ ΛΕΒΙΝΑΣ: ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ

ΙΔΙΟΚΤΗΣΙΑ: Γ. Θ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

Το περιοδικό ΕΝΕΚΕΝ είναι ένα ανεξάρτητο, μη κερδοσκοπικό εκδοτικό εγχείρημα.

Ευπρόγραφα κείμενα εκφράζουν, πρωτίστως, την άποψη του συγγραφέα τους.

ΕΝΕΚΕΝ, Βασ. Όλγας 55, Θεσσαλονίκη 546.41, τηλ. fax: 2310.833665,

e-mail: eneken@hotmail.com, enekenperiodiko.blogspot.com

giannopoulosgeorges64@gmail.com για λογοτεχνικές συνεργασίες και προτάσεις: lo-

goeneneken@hotmail.com ISSN 1107-1869

